

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Kvinnors utbildning och förvärvsarbete

Ingela Schånberg, *Genus och utbildning. Ekonomisk-historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970*, Diss, Lund Studies in Economic History nr 17, Lund 2001. 221 s.

Ingela Schånberg har i ett genusperspektiv skrivit en sammanläggningsavhandling med tre disparata undersökningar av hur könsideologier har styrt kvinnors utbildning och yrkesval. *Från utbildningsmarknad till offentlig utbildning* handlar om flickskolor under deras 100-åriga verksamhet. De två återstående undersökningarna är korta uppsatser. I *Kvinnors yrkesutbildning* granskas synen på kvinnors yrkesutbildning inom SAF-LO-området och i *Från kvinnokollektiv till individuella könsvariationer* studeras könsideologier inom SAF:s elit.

Avhandlingen inleds med en kappa i vilken de teoretiska perspektiven och resultatet presenteras. Essentiella eller biologiska förutsättningar kontra kulturell eller social konstruktion är de två huvudfåror inom genusforskningen som redovisas. Utan djupare diskussion väljer Schånberg att genomföra de empiriska undersökningarna med social konstruktion som bas, kopplat till patriarkala strukturer. Yvonne Hirdmans dikotoma princip om isärhållande är grundbulten i avhandlingen. Schånberg är medveten om könsarbetsdelningens föränderliga karaktär och hon utgår från en modell inspirerad av Heidi Hartman i vilken traditionell arbetsdelning med män som överordnade ingår i en hierarkisk struktur. Ett mer kritiskt förhållningssätt hade visat att traditionell arbetsdelning knappast har existerat eftersom arbetsdelningen har varit såväl tidsbunden som geografiskt varierande. Hänvisningar till exempelvis Ulla Wikander hade kunnat öppna för en vidare tolkning. Att operationalisera begrepp, vilka kan tyckas självklara men som ofta används i motstridiga betydelser, hade ökat resultatens precision. Begreppen kön och genus är tidsbundna och hade kunnat problematiseras på ett mer djuplodande sätt. Patriarkat och patriarkala system är inte självklart knutna till genus och arbetsdelning. Inom tidigmodern forskning har de använts för att analysera relationer på gods, bruk och gårdar. De kan också förväxlas med den teologiska användningen inom hustavlans ram.¹

Det finns vidare ett problem med att, som författaren gör, använda en arbetsmarknadsteori grundad på amerikanska förhållanden. Teorin *Segmented Labour Market-theories* (SLM) utarbetades som en motvikt till neoklassisk teori och mot detta finns inte några invändningar. Däremot känns det tveksamt att dikotomi-

1. Se t ex Börje Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen", *Historisk tidskrift* 1986:3, s 328–333; Börje Harnesk, "Den föränderliga patriarkalisen", *Historisk tidskrift* 1987:2, s 235; Hilding Pleijel, "Patriarkalismens samhällsideologi", *Historisk tidskrift* 1987:2, s 221–225.

sera svensk arbetsmarknad efter samma principer i en primär och en sekundär sektor. Den förra avsåg kvalificerade arbeten med höga löner, goda befordringsmöjligheter och arbetsvillkor. Den sekundära sektorn var i allt dess motsats. Visserligen har det funnits nischer där villkoren för den sekundära arbetsmarknaden har uppfyllts, men att peka ut hela branscher som sekundära blir problematiskt. Synsättet att yrkesutbildningar enligt avhandlingens definition endast leder till den sekundära arbetsmarknaden är för det första felaktigt och för det andra nästintill stötande. I kapitlet om kvinnors yrkesutbildning ges en delvis annorlunda definition. SLM nämns inte utan Schånberg beskriver arbetsmarknaden som dual – den kan indelas såväl horisontellt som vertikalt. I den horisontellt uppdelade arbetsmarknaden utför kvinnor arbetsuppgifter under den sekundära arbetsmarknadens villkor. Männen arbetsuppgifter tillhör den primära sektorn.

Begreppen primär och sekundär riskerar att spela oss fula spratt eftersom de har motsatta betydelser inom utbildning och arbetsmarknad. Primär utbildning avser folkskola eller grundskola medan all utbildning därutöver benämns sekundär. Inom arbetsmarknadsforskning är det tvärtom. De sämst betalda arbetena utan framtidsmöjligheter definieras som sekundära, medan de som kräver utbildning tillhör den primära sektorn.

I avhandlingen hävdas att en av utbildningens funktioner har varit att sortera individerna till olika nivåer på arbetsmarknaden. Mot bakgrund av 1960- och 1970-talens reformer av grundskola och gymnasium blir det förenklat att betrakta primär utbildning som ett sorteringsinstrument för den sekundära arbetsmarknaden, i synnerhet som en allt större andel av eleverna under slutfasen av den studerade perioden fortsatte till fackskola och gymnasium med både yrkesmässigt och teoretiskt innehåll.

Kappan saknar ett övergripande syfte som binder samman de tre undersökningarna. Den sammanhållande länken är avhandlingens genusperspektiv och kopplingen till arbetsmarknaden via förändringar i relativa löner mellan män och kvinnor. Metoden kan vara riskabel, vilket diagram 1 i introduktionen antyder. Kvoten mellan mans- och kvinnolöner säger ingenting om arbetskraftens utbud eller efterfrågan. 1920-talets höga arbetslöshet, som enligt Schånberg höll sig kring 25 procent, pekar på ett för högt utbud av arbetskraft. Trots detta minskade gapet mellan kvinno- och manslöner, vilket enligt Schånberg orsakades av ökad efterfrågan på kvinnors arbetskraft. Annan forskning har pekat på att 1920- och 1930-talen var decennier då gifta kvinnor fick träda tillbaka på arbetsmarknaden för att lämna företräde till arbetslösa män.² Kompletterande statistik och en fördjupad diskussion hade kunnat skingra osäkerheten kring resultaten efter-

2. Per Silenstam, *Arbetskraftsutbudets utveckling i Sverige 1870–1965*, Uppsala 1970, tab. A:19, s 69f, 78, 108. Under dessa decennier kunde gifta kvinnor avskedas från sina arbeten. 1962 avskaffades förbudet för kvinnor att arbeta natttid.

som olika scenarier kan leda till förändrade lönerelationer. Schånberg hävdar att *efterfrågan på kvinnors arbetskraft låg högre än utbudet, vilket enligt henne ökade kvinnors löner mer än männens*. Nedan redovisas några alternativa hypoteser, som också kan minska lönegapet.

- a. Hög arbetslöshet bland män gör dem beredda att arbeta för lägre löner. Kvinnors arbetsmarknad är stabil med oförändrade löner. Hypotes: Lönegapet mellan kvinnor och män minskade.
- b. Hög arbetslöshet bland både män och kvinnor, men lägre för kvinnor. Hypotes: Lönegapet mellan kvinnor och män minskade på grund av högre arbetslöshet bland män.
- c. Efterfrågan på arbetskraft låg högre än utbudet för både män och kvinnor, men endast kvinnors arbetskraft fanns tillgänglig. Hypotes: Lönegapet mellan kvinnor och män minskade på grund av arbetskraftsbrist.
- d. Efterfrågan på mäns arbetskraft minskade medan efterfrågan på kvinnors arbetskraft var stabil. Hypotes: Lönegapet mellan kvinnor och män minskar på grund av minskad efterfrågan på mäns arbetskraft.
- e. Efterfrågan på arbetskraft minskar oberoende av kön på grund av rationaliseringar, men med fortsatta löneökningar. Avancerad utrustning kräver bättre utbildning. Hypotes: Lönegapet mellan kvinnor och män minskar på grund av högre produktivitet.
- f. Kollektivavtal avskaffar olika lönetariffer för män och kvinnor. Hypotes: Lönegapet mellan kvinnor och män minskar på grund av fackligt arbete.

De alternativa hypoteserna visar att det inte är tillräckligt med relativa löner som underlag för att uttala sig om arbetsmarknadens förändringar.

Svensk flickskola 1874–1962

Undersökningen om flickskolan är en fördjupning av Schånbergs licentiatuppsats. Avhandlingens syfte är dubbelt då författaren önskar två frågor besvarade om flickskolan. Varför bevarades den segregerade utbildningen under så lång tid och varför upphörde den 1962? Två hypoteser presenteras. Den ena säger att ökad relativ efterfrågan på kvinnors arbetskraft inom tjänstesektorn har varit avgörande för integrationen. Den andra säger att staten förstärkte flickskoleutbildningens familjefunktion under tider av ökad konkurrens och könskonflikt på arbetsmarknaden och försvagade den under omvända förhållanden. Hypoteserna testas genom att relatera kvinno- och manslöner till varandra. Förändringar i relativa löner kopplas till Schöns teoretiska utvecklingsmodell i vilken rationaliseringsperioden spelar stor roll.

Forskning om utbildning är omfattande, men genusperspektiv har inte anlagts förrän under de senaste decennierna. Tidigare forskning redovisar nio monogra-

fier utan att forskarnas resultat lyfts fram, vilket gör det svårt att se hur Schånberg har använt dem i sin egen forskning. Fanns det gemensamma drag eller var skillnaderna stora vid de olika utbildningarna. Huruvida monografierna har varit analytiska, haft teoretiska utgångspunkter eller enbart narrativa kommenteras inte. Kapitlet är diskursivt och penetrerar besluten bakom tre reformer åren 1873/1874, 1927/1928 och 1962. Kapitlet visar hur flickskolorna från att ha varit en enskild angelägenhet för flickor och deras familjer successivt omformades och integrerades i det allmänna skolväsendet. Läroverken var reserverade för pojkar och var i princip kostnadsfria, vilket inte gällde flickskolor. Både i ett köns- och klassperspektiv var flickor utsatta för diskriminering.

Schånberg är intresserad av könsideologier och dessas förändringar över tiden, men det officiella källmaterialet i riksdagsdiskussioner, statliga utredningar, propositioner och motioner ger endast den manliga synen på kvinnors utbildning. Som komplement studeras därför tre kvinnoorganisationer: den socialdemokratiska kvinnorörelsen, Fredrika Bremer-förbundet och Frisinnade Kvinnors Riksförbund (senare Svenska Kvinnors Vänsterförbund).

Eleverna i flickskolor hade olika motiv med sin utbildning. I början av den studerade perioden önskade hälften av flickorna bilda familj och arbeta inom hemmet. Några önskade att studierna skulle leda till ett arbete medan andra önskade fortsätta studierna vid gymnasium och universitet. Preferenserna förändrades under perioden. Allt fler föredrog förvärvsarbete och allt färre önskade en tillvaro som hemmafru.

Det finns en hake i hypotesen att kvinnors stegrade relativlöner ökade som ett resultat av stegrad relativ efterfrågan på kvinnors arbetskraft. Utan dokumentation av förvärvs- och arbetslöshetsstatistik fördelad på män och kvinnor går det inte att med säkerhet uttala sig om hypotesens bärkraft. Ovan visades hur diametralt olika arbetsmarknadsförhållanden kunde leda till samma resultat. Det tyder på att relativlöner inte räcker som förklaring, vilket jämförelser av 1920- och 1930-talens höga arbetslöshet med 1950–1960-talens arbetskraftsbrist styrker. Diskussionen hade kunnat föras än längre med en fördjupad diskussion av hur kvinnors arbetsmarknad inom tjänstesektorn påverkades under rationaliseringsperioderna. Att använda begreppet integration för flickskolans avveckling ger felaktiga associationer. En process som ledde till att flickskolan uppslukades av den nya grundskolan och fackskolan utan att några kriterier som kännetecknade flickskolan bevarades kan knappast kallas för integration.

Kvinnors yrkesutbildning

I kapitlet om kvinnornas yrkesutbildning studeras strategier inom LO och SAF under efterkrigstiden. I en diskursiv analys granskar Schånberg om organisationerna påverkade könsbundna utbildnings- och yrkesval under perioderna 1951–1960 och 1960–1973. De båda organisationernas inställning till yrkesutbildning

studeras via protokoll och utredningar från de partssammansatta organen Arbetsmarknadens yrkesråd (AY) och Arbetsmarknadens kvinnonämnd (AKN). I AY fanns enbart män representerade och de framhärddade länge i ett särartstänkande med genuskodade utbildningar. I samband med byte på ordförandeposten började synsättet att förändras i riktning mot jämställda yrkesutbildningar för män och kvinnor. I AKN representerades SAF till en början av enbart män medan LO representerades av såväl kvinnor som män. AKN arbetade i emancipatorisk riktning för att avskaffa genuskodade yrkesutbildningar. I samband med att AY övergav tanken på separerade utbildningar ändrade AKN inriktning för att underlätta kvinnors förvärvsarbete via daghemsutbyggnad, deltidsarbete och rationalisering av hemarbetet.

Kvinnors förvärvsfrekvens ökade efter andra världskriget. Författaren framför ökade relativa löner för kvinnor som en orsak, eftersom alternativkostnaden att arbeta inom hemmet då ansågs för hög. Själv skulle jag tillfoga att daghemsutbyggnad och avskaffandet av sambeskattningen har haft stor betydelse.³

Författaren utgår från hypotesen att tillväxten var överordnad genussystemet, vilken granskas utifrån tre frågor: Önskade representanterna för LO och SAF öka utbudet av kvinnor i arbetskraften? Ville organisationerna förändra genusarbetsdelning i hem och på arbetsmarknad? Vilka strategier utvecklades för att förändra könsbundna utbildningsval?

Ambivalensen var stor och hypotesen och de ställda frågorna kan inte enkelt besvaras. Under den första perioden diskuterade männen inom SAF och LO varför kvinnor valde så ensidigt på arbetsmarknaden. Enligt LO hindrade SAF kvinnorna från så kallad systematisk yrkesutbildning i vilken arbetskraften utbildades av företagen. SAF däremot skyllde på männen, och hävdade att kvinnor inte släpptes in på traditionellt manliga arbetsområden.

Av rädsla för att riskera tillväxten var båda organisationerna beredda att täcka arbetskraftsunderskottet med kvinnor. Varför skyllde då arbetsmarknadens parter på varandra istället för att uppmuntra kvinnor att träda in på traditionellt manliga arbetsområden? Gällde konflikten kvinnors yrkesarbete och tillväxt eller var det snarare männen i respektive organisation som uppfattade kvinnor och tillväxt som en konflikt? Företagen ville ha arbetskraft för att täcka vakanser. De refererade texterna visar att män med få undantag satt som bromsklossar och i grunden betraktade kvinnor som könsobjekt. Ett citat från en utredning avslöjar inställningen: "Vill alla ha flickorna att uppträda och vara klädda på det sätt som de skulle vara i de så kallade manliga yrkena?"⁴

Trots segt motstånd genomfördes förändringar i yrkesutbildningarna, vilka gjorde dem könsneutrala. Förändringarna blev i praktiken kosmetiska därför att

3. Se till exempel Yvonne Hirdman, *Med kluven tunga. LO och genusordningen*. Stockholm, 1998, s 182–198, 253–267.

4. Schånberg har på sidan 179 citerat en LO-ombudsman och vice ordförande i AY.

yrkesutbildningarna också fortsättningsvis genuskodades via företagarnas efterfrågan på arbetskraft. En kontrafaktisk hypotes, som ändå kunde vara värd att spekulera över, är om tillväxten hade kunnat vara högre med en aktivare rekrytering och utbildning av kvinnor.

SAF och genusordningen 1948–1973

I den avslutande tredje uppsatsen granskas SAF:s könsideologier under två perioder 1948–1958 och 1958–1973. Källmaterialet är delvis detsamma som i föregående uppsats om kvinnors yrkesutbildning. Det är dock utökad med tryckta och otryckta dokument från SAF-arkivet. Författarens hypotes i detta avsnitt är att ökad relativ efterfrågan på kvinnors lönearbete medförde könsideologiska förändringar under perioden 1948–1973. Under hela perioden fanns en stark ambivalens mellan särarts- och likhetstänkande, men riktningen gick från särart till likhet. Istället för att betona naturgivna könsspecifika egenskaper framhölls likheterna mellan män och kvinnor. Brytpunkten förläggs till år 1960 i samband med skifte av ledarskiktet inom SAF. Jämsides pågick en omorientering från kollektiv till individ där skillnaderna inom grupperna var större än mellan dem. En drivkraft i förändringsarbetet var bristen på arbetskraft efter andra världskriget. SAF betraktade utbildning som en strategisk faktor för att öka arbetskraftsutbudet av kvinnor och ändra traditionella mönster dock utan att helt överge det grundläggande synsättet med olika arbetsuppgifter för män och kvinnor. En arbetsmarknad fotad på jämställdhet mellan könen skulle öka lönsamheten inom företagen. SAF kombinerade lönsamhets- och tillväxttänkande med en borgerlig liberal individualism.

Hypotesen om relativ efterfrågan på kvinnors arbetskraft som förklaring till förändrad könsideologi hade vunnit på att problematiseras. Sedan länge är det känt att kvinnors förvärvsfrekvens ökade efter 1945, men att det delvis är en statistisk fiktion. Förändringen har inte varit så entydig som statistiken gör gällande. Det osynliga men betalda arbetet som gifta kvinnor bidrog med genom att städa, tvätta och stryka i andras hem skapade ett underslev förstärkt av kvinnligt arbete utfört inom jordbruket. Otvetydigt är dock att efterfrågan på kvinnors arbetskraft inom *industrin* ökade både i relativa och absoluta termer efter 1945. När eliten inom SAF ville täcka arbetskraftunderskottet blev kvinnors arbete en utväg, men utan förändringar i arbetsdelningen hade rekrytering ominnetgjorts. Den forskning som under de två senaste decennierna har behandlat omkodning av arbetsuppgifter hade kunnat öka förståelsen för förändrad könsideologi och för de processer som påverkar yrkens maskulinisering och feminisering. En annan aspekt som är värd uppmärksamhet är ifrågasättandet av männens roll som ensamfamiljeförsörjare. Kvinnornas inträde inom industrin krävde samtidiga förändringar eftersom de nya arbetsuppgifterna inte hade kunnat utföras utan kommunala insatser, till exempel byggande av daghem. Den komplicerade process

som förändring av könsideologier innebär måste därför kopplas till konkreta materiella situationer i vilken diskurs och materiell situation tycks interagera och påverka varandra ömsesidigt.

Källmaterial, disposition och akribi

Källmaterialet utsätts inte för sedvanlig kritisk granskning. Någon diskussion förs inte huruvida det har funnits risk för att uppgifter från arbetsmarknadens parter har kunnat snedvrida resultaten. Inte heller diskuteras hur det offentliga källmaterialets eventuella fel och brister kan överbryggas. Läsaren får därför svårigheter att själv göra en bedömning.

Intervjuer anges konsekvent som sekundärkällor, men måste enligt min mening klassas som primära källor. De intervjuade tillhörde eliten inom SAF vilkas svar måste återspegla SAF:s uppfattningar i olika frågor.

Avhandlingens disposition redovisas dels på sidan 11, dels mer utförligt på sidorna 24ff. Redovisningen blir delvis överlappande, men avsnittet föregriper också resultaten från de tre undersökningarna. Inledningen behandlar såväl utgångspunkter som resultat, vilket förvirrar läsaren och i varje fall till en början gjorde mig osäker på om det var hypoteser eller resultat som redovisades inledningsvis. Om resultaten hade presenterats som hypoteser hade avhandlingen kunnat utökas med ett sammanfattande och avslutande kapitel i vilket hypoteserna hade konfronterats med huvudresultaten från de tre undersökningarna på ett mer systematiskt sätt. Avhandlingen hade då blivit intressantare samtidigt som en del upprepningar hade kunnat undvikas.

Tidigare forskning finns redovisad på flera ställen i avhandlingen utan att det direkt framgår att det rör forskningslägen. Detta bidrar till att det för läsaren är svårt att bedöma hur författaren har använt tidigare forskning.

Några stickprov av avhandlingens akribi ger stöd för att den är noggrant genomförd. Dock skall några detaljer påpekas, som avviker från gängse rutiner.

I tabell 1 (s 10) upprepas % på samtliga rader. Genom att placera procent i tabellhuvudet är *en* redovisning tillräcklig. I tabellen 2.2 på sidan 43 är endast de två första kolumnerna korrekt summerade. Felräkningarna påverkar dock inte resultaten. Layoutmässigt hade tabellen vunnit på att särskilja de olika faserna genom att markera dem. Alternativt hade tabellen blivit mera lättläst med dubbla radavstånd efter var femte rad. I appendix A (s 141) hade tabellen behövt en anmärkning för att läsaren skall förstå vad siffrorna inom parenteser avser.

Rubriker skall inte förses med nothänvisningar. Om en rubrik kräver hänvisning kan en asterisk användas, se till exempel rubriken på sidan 32. Noterna är inte konsekvent genomförda och artiklar saknar ofta sidhänvisningar. Ibid blandas med a.a. och det ger ganska mycket merarbete att leta upp vilka författare som avses eftersom ibid och a.a. inte syftar på närmast föregående not. Eftersom flera av författarna har en diger produktion ger Harvardsystemet (namn, årtal och sid-

hänvisning) en komparativ fördel åt läsaren, när denne vill gå till ursprungstexten. Noter och referenslista stämmer inte alltid överens. Tryckorter och förlagsorter anges omväxlande, men enligt det använda systemet bör förlagsorten anges i såväl not som referenslista.

Referenserna är okonventionellt redovisade. Tryckta och otryckta källor redovisas under samma rubrik. En bättre överblick ger det otryckta källmaterialet om det separeras och redovisas under respektive arkiv och arkivbildare. I referenslistan saknas några författare till exempel M Stanford och M Castell. Författaren Elisabeth Hansot saknar såväl i text, noter som i referenslista ett s i sitt efternamn. För att en ovan läsare skall kunna leta upp de tryckta riksdagsmotionerna är det otillräckligt att ange dem med motion, nr kammare och år. Propositionerna år 1928 redovisades i inte mindre än 16 band.

Sammanfattning

Avhandlingen är välskriven och lättläst. Det är intressant att följa hur könsideologier förändrades hos framför allt samhällets eliter inom riksdag och arbetsmarknadens organisationer. Ingela Schånberg har givit tankvärda bidrag om den ambivalenta synen på kvinnors utbildning och förvärvsarbete. Beslutsfattarna har periodvis styrts av särartstänkande men riktningen har med vissa bakslag gått mot likhetstänkande där biologiska och könsspecifika skillnader har tillmätts allt mindre betydelse.

Den tyngst vägande undersökningen är också den kvantitativt mest omfattande, vilken rör flickskolornas etablering, tillväxt och avskaffande. Via en diskursiv metod har beslutsfattarnas tänkande analyserats kompletterat med ledarskiktets synsätt inom tre kvinnoorganisationer.

Till ett av de mer förtjänstfulla greppen hör att Schånberg har satt en teori i arbete. I ett genusperspektiv har hon konsekvent genomfört de tre undersökningarna och relaterat detta till arbetsdelning och relativa lönenivåer.

Resultaten är spännande och försöken att peka ut brytpunkter när könsideologier förändras har varit framgångsrika. Föreställningarna om genus är i ständig förändring, vilket inte minst 1960-talets arbetskraftsbrist vittnar om. När företagen hade skriande brist på arbetskraft var de beredda att ompröva genusarbetsdelningen. När ledarskiktet förnyades inom arbetsmarknadens yrkesnämnd och arbetsmarknadens kvinnoämnd bidrog detta till att förändra könsideologierna.

Gunilla Peterson *

* Fakultetsopponent